

НАУКОВИЙ

ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО

ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

СЕРІЯ 6

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ВИПУСК 1

УДК 0.51
ББК 95
Н 34

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки. Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – Випуск 1. – 352 с.

Збірник містить наукові матеріали аспірантів, докторантів, викладачів навчальних закладів і співробітників наукових установ з актуальних та малодосліджених проблем вітчизняної та всесвітньої історії.

**Фахове видання затверджене Президією ВАК України 2004 р., бюлетень № 8 (педагогічні науки)
(Додаток до постанови президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7)**

Державний комітет телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8812 від 01.06.2004 р.

Редакційна рада:

В.П.Андрущенко	доктор філософських наук, професор, академік АПН України, ректор НПУ імені М.П.Драгоманова (<i>голова Редакційної ради</i>)
А.Т.Авдієвський	Почесний доктор, професор, академік АПН України
В.П.Бех	доктор філософських наук, професор;
О.В.Биковська	кандидат педагогічних наук, доцент
В.І.Бондар	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Г.І.Волинка	доктор філософських наук, професор, академік АПН України (<i>заступник голови Редакційної ради</i>)
А.П.Грищенко	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
П.В.Дмитренко	кандидат педагогічних наук, професор
І.І.Дробот	доктор історичних наук, професор
М.І.Жалдак	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
Л.І.Мацько	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України
О.Г.Мороз	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
О.С.Падалка	кандидат педагогічних наук, професор
В.М.Синьов	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України
В.К.Сидоренко	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України
М.І.Шкіль	доктор фізико-математичних наук, професор, академік АПН України
М.І.Шут	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент АПН України

Відповідальні редактори:

Дробот І.І., Борисенко В.І.

Відповідальний секретар

Стоян Т.А.

Редакційна колегія:

Андрусишин Б.І.	доктор історичних наук, професор;
Даниленко В.М.	доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Журба М.А.	доктор історичних наук, доцент;
Кузьмінець О.В.	доктор історичних наук, професор;
Кучер В.І.	доктор історичних наук, професор;
Реєнт О.П.	доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України;
Слюсаренко А.Г.	доктор історичних наук, професор, дійсний член АПН України;
Сушко О.О.	кандидат історичних наук, доцент;
Стоян Т.А.	кандидат історичних наук, доцент;
Чернега П.М.	кандидат історичних наук, доцент.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М.П.Драгоманова

© Автори статей, 2004

© НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004

© Редакційна рада, 2004

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

*Борисенко В.
(м. Київ)*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

В 2005 р. виповнюється 410 років з часу народження видатного державного діяча Східної Європи гетьмана Української козацької держави Богдана Михайловича Хмельницького. Його ім'я стоїть в ряду визначних сучасників – вождя повсталих англійців Кромвеля, польського короля Яна Казимира, шведського короля Карла X, трансільванського князя Д'єрдя Ракоція. Діяння гетьмана Богдана Хмельницького овіяні славою і легендами, стали невід'ємною та незнищеною часткою генетичної пам'яті українського та багатьох інших європейських народів.

Геніальний син українського народу Богдан Хмельницький мав глибоке національне коріння, що багато в чому й визначило його життєвий шлях. Батько майбутнього гетьмана України Михайло Хмельницький походив з дрібної української шляхти, що мешкала на Львівщині чи Перемишльщині і мала родинний герб "Абданк". У першій половині 90-х років XVI ст. він служив при дворі польного гетьмана Станіслава Жолкевського, а потім разом з новопризначеним корсунсько-чигиринським старостою Яном Даниловичем перебрався на Середнє Подніпров'я. Оселившись у Чигирині, Михайло Хмельницький спочатку був осадчим слобід і серед інших населених пунктів заснував й власний хутір Суботів на р. Тясмин. За успіхи в освоєнні Корсунщини і Чигиринщини Ян Данилович зробив Михайла Хмельницького своїм заступником – підстаростою.

Богдан Хмельницький народився найімовірніше у Суботові 27 грудня 1595 р. Народне ім'я Богдан походило від церковного імені Теодор, день якого припадав саме на 27 грудня. За звичаєм того часу він мав й ім'я Зиновій. Елементи грамоти отримав у сім'ї, а потім з семи років навчався, напевне, в школі при Михайлівському золотоверхому монастиреві, оскільки в майбутньому віч всіляко його підтримував. У цьому ж монастирі невипадково пізніше зберігався і пом'яник роду Хмельницьких. У школі він отримав, крім інших, знання з минулого "руських" земель, дізнався про католицькі гоніння на православну церкву та славне козацтво, виробив тип почерку, який вчені відносять до "київської школи".

Приблизно з 1609 р. він протягом 6–8 років навчався у Львівській єзуїтській колегії, відкритій у 1608 р. Місце навчання було обрано невипадково. Воно підтверджує ідею походження його баб'яка з тих Хмельницьких, що проживали на Львівщині й які могли подавати учневі постійну матеріальну допомогу. Пройшов класи граматики, поетики, риторики, вивчив латинську та польську мови. Але колегія не змогла виконати одне з своїх головних завдань – прищепити усім своїм вихованцям зневагу до національних, українських

традицій, звичаїв і обрядів, покатоличити їх. Навпаки, молодий Богдан Хмельницький виніс з колегії довічне усвідомлення ворожості єзуїтів до православної церкви, шкідливості їх діяльності для українського народу.

Повернувшись додому після навчання у Львові, Богдан Хмельницький деякий час допомагав батькові в його адміністративно-господарській діяльності. А потім у складі його козацької сотні взяв участь у нещасливій для поляків Цецорській битві з турками у вересні 1620 р. У ній Михайло Хмельницький наклав головою, а Богдан потрапив у полон. Два роки він перебував у Константинополі в "любій неволі", як він про це сам пізніше говорив.

Після визволення з полону Богдан Хмельницький відновлює свою службу в реєстровому війську. До кінця 20-х років він вже вславився серед козаків своєю хоробрістю при захисті рідного краю від татарських нападів, у сухопутних і морських походах на Крим і Анатолійське узбережжя Чорного моря, набув воєнного досвіду й авторитету. Змінився його й сімейний стан. Він одружується з переяславською міщанкою Ганною Сомківною, а через деякий час у молодого подружжя послідовно народжуються дві дочки.

У 30-х роках Середнє Подніпров'я перетворилося у вогнище національно-визвольної боротьби українського народу за свої права. Богдан Хмельницький бере у ній найактивнішу участь. Як і багато інших реєстровців, він з великим небажанням мусив у складі урядових військ воювати з повстанцями, при найменшій нагоді переходить на їх бік, як це сталося у повстаннях 1630 і 1637–1638 рр. Разом з іншими реєстровцями бере участь у польсько-московитській війні 1632–1634 рр. На 1638 р. він з рядового козака став військовим писарем, однією з найвищих посадових осіб серед реєстрового козацтва. "Все, що маю, – згадував він пізніше, – я здобув своїми власними силами і своєю шаблею".

Одночасно росте благополуччя родини Богдана Хмельницького. Збільшуються прибутки від сільського господарства, млинарства, конярства, рибальства, розширюється садиба, Суботів перетворюється в квітучу господарку. Сім'я збільшується ще на двох дочок і одного сина – Тимоша.

Початок 40-х років ознаменувався в Україні політичною реакцією, що вповні відчув на собі й Богдан Хмельницький. Після "Ординації" Війська Запорозького 1638 р. його понизили до становища одного з десяти сотників Чигиринського полку. Хоч він і продовжує служити у війську, але постійно відчуває недовір'я до себе з боку польського керівництва, як одного з учасників попередніх повстанських рухів.

У постійних сутичках з татарами, залагодженні непорозумінь між владою і козаками росте авторитет Богдана Хмельницького. Він стає одним з найвпливовіших старшин у козацькому середовищі на Подніпров'ї. Невипадково саме він на запрошення французького уряду разом з Сірком і Солтаренком у 1645 р. очолив загін українських козаків, який воював у Тридцятилітній війні на боці Франції, брав участь у здобутті важливої фортеці Дюнкерка.

Виношуючи плани війни з Туреччиною, польський король Владислав IV серед найнадійніших і найвпливовіших козацьких старшин запросив до Варшави у квітні 1646 р. й Богдана Хмельницького. Вони мали організувати й провести морський похід запорожців на Туреччину, який би викликав початок війни між обома державами. Щоб приспати пильність місцевої адміністрації в Україні, король видав козакам універсал з дозволом будувати чайки й пообіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. осіб. Козацьке керівництво почало підготовку до походу. Після сеймової заборони походу й відходу від цієї ідеї ряду старшин польський король всю надію покладає на Богдана Хмельницького й ніби-то призначає того його керівником.

На цьому тлі різко погіршало особисте становище Богдана Хмельницького. Новий чигиринський підстароста Данило Чаплинський випросив у польного гетьмана привілей на хутір Богдана Хмельницького Суботів, напав на нього, розорив, а сім'ю з малолітніми дітьми вигнав. Навіть заступництво польського короля не завадило цьому лихові. Чигиринська адміністрація продовжувала грабувати майно Богдана Хмельницького, організувала побиття його малолітнього сина Юрія, робила замах на життя самого сотника.

Особисте лихо спонукало Богдана Хмельницького стати ініціатором і організатором повстання проти польсько-шляхетського панування в Україні. Навколо нього гуртувалась група впливової колишньої та діючої старшини. Восени 1647 р. Богдан Хмельницький провів кілька таємних нарад з приводу організації повстання, про які стало відомо і владі. Кинувши Хмельницького в чигиринську в'язницю, вона готувала фізичну розправу над ним. Але кум Хмельницького чигиринський полковник Михайло Кричевський, що напевне був утаємничений у плани змовників, у середині грудня 1647 р. випустив його з ув'язнення нібито для поїздки у Трахтемирів до комісара Шемберга для доведення своєї невинності.

Вирвавшись на волю, Богдан Хмельницький взяв з собою сина Тимоша, кількох найближчих сподвижників і разом з ними рушив на Січ. Поповнившись добровольцями, його група наприкінці грудня 1647 р. прибула на Запоріжжя, а наприкінці січня – на початку лютого 1648 р. з допомогою місцевих козаків оволоділа Микитинською січчю. Цим і почалась національно-визвольна революція в Україні. Повстанці обрали своїм гетьманом Богдана Хмельницького (кінець січня – початок лютого 1648 – серпня 1657 рр.).

Богдан Хмельницький зумів організувати відбиття перших спроб урядових військ оволодіти Січчю. На відміну від попередніх проводирів повстанців, гетьман Богдан Хмельницький закликав всю Україну до повстання проти гнобителів і залучив собі на допомогу Кримське ханство.

На заклик гетьмана проти гнобителів піднявся чи не увесь народ – козаки, селяни, міщани, православне духовенство, значна частина української шляхти. Богдан Хмельницький дипломатичним шляхом нейтралізував дії литовського війська Януша Радзивілла. Завдяки надзвичайному патріотичному піднесенню і героїзму українського народу та допомозі кримських татар були здобуті перші визначні перемоги над урядовими військами під Жовтими Водами (5/15 – 6/16 травня), Корсунем (16/26 травня), Пилявцями (11–13 вересня) 1648 р. і повалено польсько-шляхетське панування в Україні від Слобожанщини до Вісли. Було створено нову Українську гетьманську державу і боротьба проти Речі Посполитої повелась вже на державному рівні.

Величні здобутки повсталих були закріплені переможною Зборівською битвою (5/15 – 6/16 серпня) і Зборівською угодою (8/18 серпня 1649 р.), за умовами якої Річ Посполита визнавала Українську державу в межах Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств. Таким чином Українська держава дістала всеєвропейське визнання як суб'єкт міжнародного права. Це дозволило Богдану Хмельницькому активізувати відносини з рядом держав для створення антипольської коаліції. До них на цьому етапі відносились Кримське ханство і Туреччина, Московія, Молдавія, Валахія, Трансільванія.

У найтрагічніший для молодого Українського держави період після поразки в битві під Берестечком (18 – 30 червня 1651 р.) гетьман Богдан Хмельницький зумів мобілізувати всі внутрішні сили держави і вже найближчим часом повернути втрачені позиції. 22 – 23 травня 1652 р. українська армія наголову розгромила польсько-шляхетські війська під Батогом і Україна фактично денонсувала умови важкого Білоцерківського договору. Українська

держава почала стрімко набирати сили і фактично вийшла з підпорядкування Речі Посполитої.

Зміцнилися позиції України на міжнародній арені. Династичний шлюб гетьмана Тимоша з дочкою молдавського господаря Розандою в 1652 р. започаткував створення антипольської коаліції держав з України, Молдови, Валахії, Трансільванії. Однак різні обставини перешкодили цьому.

В 1652 – 1653 рр. головні дипломатичні зусилля уряду Богдана Хмельницького спрямовувались на пошуки надійного союзника України в боротьбі з Річчю Посполитою. Головними об'єктами відповідних дипломатичних переговорів у цей час стали могутня Турецька імперія та Московське царство. Тривала політична гра, в якій Богдан Хмельницький намагався забезпечити в майбутньому найкращі умови для України завершилися вибором Московського царства, в чому чи не першу роль зіграла одна православна віра для обох держав. Переяславська рада 18 січня 1654 р. і наступні Березневі статті оформили союз України й Московії у досить нечітких формулюваннях. У внутрішній політиці 1648 – 1653 рр. Богдан Хмельницький був твердим і послідовним. З одного боку, він намагався зміцнити своє становище як керівника держави, з іншого – не допустити розколу суспільства на протилежні соціальні табори. Всіляко підтримуючи привілейоване становище козацтва, гетьман не вживав кардинальних заходів по відновленню кріпосної залежності селянства. Всебічну підтримку Богдана Хмельницького мало православне духовенство, при одночасній послідовній боротьбі за відміну унії.

Всіляко декларуючи політичну зверхність московського царя після Переяславської ради 1654 р., Богдан Хмельницький послідовно проводив незалежну внутрішню та зовнішню політику. В Московській державі український гетьман вбачав тільки воєнного союзника у протиборстві з Річчю Посполитою і не допускав її втручання у справи України.

Спільні дії українських і московитських військ у 1654–1655 рр. дали вражаючі позитивні результати. Були визволені всі українські землі по р. Західний Буг, частина білоруських, зайнята столиця Литви Вільно. Одночасно наростали непорозуміння між обома державами. Москва все більше претендує на визволені українською армією білоруські землі. Московський уряд все далі відходить від своїх зобов'язань про допомогу Україні у війні з Польщею і зосереджується на завоюванні прибалтійських земель. Бачачи непослідовність московського уряду, Богдан Хмельницький узгоджує воєнні дії з діями армії Швеції, що почала війну з Польщею. Таким чином Україна й Швеція стали партнерами у воєнному протиборстві з спільним ворогом, що викликало сильне незадоволення московського уряду.

Всупереч попереднім домовленостям Москва в односторонньому порядку в травні 1656 р. припиняє воєнні дії проти Польщі, а в грудні того ж року підписала з нею Віленське перемир'я, за яким територія Української держави визначалась у межах тільки одного Київського воєводства. Хоч на цей час влада гетьмана поширювалась вже й на західний регіон.

Таке відступництво Московської держави викликало шквал обурення козацької старшини на чолі з гетьманом. Проведені Богданом Хмельницьким старшинські ради вирішили не розривати відносин з Московським царством, дотримуватись домовленостей з ним, але одночасно шукати й інших союзників. Український гетьман активізував відповідні переговори з урядами ряду придунайських держав, уклав союзницьку угоду з Трансільванією, яка підписала союзницький договір з Швецією, спрямований проти Польщі. Так Україна опинилась в коаліції держав, одна з яких (Швеція) вела війну з Московським

царством, союзником Гетьманщини. Тіснішому зближенню з Швецією перешкодило невизнання шведським королем прав України на західноукраїнські землі. Однак і в таких умовах українсько-трансільванські та шведські війська короткочасно окупували всю Польщу, завдали їй такого удару, від якого та вже не могла отямитися. Наступні невдачі українського корпусу в Польщі значно погіршили стан здоров'я вже хворого гетьмана.

Турбуючись про долю Української держави, Богдан Хмельницький в останні місяці свого життя намагається заручитися надійною підтримкою ряду держав. А щоб уникнути міжусобної боротьби своїх соратників за владу, добивається їх згоди на обрання свого сина Юрія гетьманом України. Але сили Богдана Хмельницького танули і 6 серпня 1657 р. він помирає у Чигирині. Пізніше його поховано при великій скорботі народу в Іллінській церкві родового хутора Суботова.

Гетьман Богдан Хмельницький створив нову Українську державу, яка багато в чому визначила подальшу історичну долю українського народу. З того часу український народ глибоко шанує пам'ять свого геніального сина.

Багатогранна і плідна діяльність гетьмана України Богдана Хмельницького мала унікальне історичне значення. Під керівництвом Б. Хмельницького український народ повалив польсько-шляхетське панування, завоював свободу і створив нову Українську державу республіканського типу. За своїм державним устроєм вона випереджувала більшість європейських країн з їх консервативним середньовічним ладом і стала в один ряд з Нідерландами й Англією, що йшли по капіталістичному шляху розвитку. Вперше за багато століть з часу Київської Русі населення етнічних українських земель від Слобожанщини і до Вісли відчуло себе громадянами єдиної національної держави, що мало величезне значення для його наступної консолідації.

За Богдана Хмельницького Українська держава вийшла на міжнародну арену й стала повноцінним суб'єктом міжнародного права. З цим укріпилися основи для збереження думки про наявність української державності у світогляді міжнародної громадськості, що в майбутньому не даватиме згаснути і державній пам'яті українців.

У результаті національно-визвольної революції на чолі з Богданом Хмельницьким в Україні сталися кардинальні соціально-економічні зміни. Було знищено віджилий становий устрій на визволеній території й закладено основи буржуазного поступу суспільства на національній основі. Селянство дістало особисту свободу і разом з іншими соціальними групами – кращі умови для господарської діяльності. Господарства селян, козаків і міщан за гетьманування Богдана Хмельницького досягли такої економічної потенції, якої їм вистачило в умовах жорсткого тиску феодально-кріпосницької системи Росії майже на 150 років.

За часів Богдана Хмельницького відбулися епохальні зміни в становищі української православної церкви. З гнаної й переслідуваної вона перетворилась у церкву державну, ідеали якої найповніше відповідали духовним запитам українців. Створилися можливості для самостійного розвитку православної церкви, що сприяло піднесенню духовного розвитку народу на принципах християнської моралі. Інші конфесії, за винятком уніатської, не зазнавали гноблення чи переслідувань на державному рівні.

Завдяки політиці Богдана Хмельницького були подолані міжнаціональні чвари, які на початку національно-визвольної війни зумовлювалися стихійною ненавистю українців до гнобителів різних національностей, що супроводжувалося масовими трагедіями. У боротьбі українського народу за свободу і державну незалежність брали участь представники

багатьох національностей – поляки, білоруси, московити, татари, євреї, молдавани, волохи, серби, мадяри, вірмени, греки тощо, що сприяло налагодженню міжетнічних стосунків в українському суспільстві.

На державному рівні вперше за Богдана Хмельницького була подолана вікова недовіра і ворожість між українським і татарським народами. Незважаючи на значні ускладнення і різкі похолодання, українсько-татарські відносини все більше розвивались і набирали сили. Воєнна допомога Кримського ханства Україні зіграла головну роль в успішному веденні війни проти Речі Посполитої, що сприяло зближенню двох народів і відкриттю реальних перспектив для встановлення стабільних союзницьких відносин у протистоянні з іншими державами.

Своїми стабільними намірами до воєнно-конфесійного зближення з Московією, а потім і укладенням з нею союзницької угоди Богдан Хмельницький зробив вагомий внесок у кардинальну зміну суспільної свідомості московитського народу. В його свідомості українці після 1654 р. поступово перетворюються з винуватців страшних руйнувань Московії періоду "смутного часу" в найближчих й найбажаніших за православною вірою сусідів. Незважаючи на людські втрати, горе і страждання, серед частини польського суспільства поступово визріває думка про необхідність припинення кровопролиття, визнання епохальних завоювань українців і можливість мирного співіснування з ними. Небувало зміцнилися зв'язки з білорусами, усвідомлення спільної історичної долі двох близьких за територією проживання народів.

Незважаючи на воєнне лихоліття, загибель багатьох культурних пам'яток, культура України в цілому за життя Богдана Хмельницького суттєво не знизилася і зберегла основні досягнення попередніх часів. Українська нація була на той час однією з найосвіченіших у Європі. Продовжували діяти навчальні заклади різного рівня, друкарні, наукові та літературні осередки при монастирях, звідки світло науки, освіти та культури розходилося в різні кінці України та на інші землі.

Змінилася психологія українців. Вони відчули себе окремим народом з національною гідністю і самоповагою. З'явилися почуття рівності серед інших народів, сили, здатності самотужки вирішувати найскладніші проблеми суспільного життя. Українці почали все більше уособлювати себе з героїчним козацтвом, слава про яке гриміла по всій Європі та Малій Азії.